

FONETİKANIN ÜSLUBİ İMKANLARININ TƏDRİSİ ÜSULLARI

Tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” mövzusu ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Ə.Dəmirçizadə, Qızqayıt Mustafayeva, Nadir Abdullayev, Əlistan Əkbərov, Sədaqət Həsənova və s. əsərlərində fonetikanın üslubi imkanları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Orta məktəb dərslərində “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” başlıqlı mövzu yoxdur. Lakin orta məktəblərdə dil vahidləri və üslubla bağlı qazanılmış biliklərdən istifadə edərək inteqrasiya ilə dərsi təşkil etmək olar. Ali məktəblərdə izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemlə şərhlə, deduktiv, evristik, tədqiqatçılıq metodlarının köməyi ilə dil vahidlərinin üslubi imkanlarını tədris etmək mümkündür. Əvvəlcə izahlı-illüstrativ metodundan istifadə edərək dərslər təşkil olunur. İzahlı-illüstrativ metod tələbələrin mühazirədə yeni informasiyalar almasına, onların dərslərdən, metodik ədəbiyyatdan istifadə edərək biliklərinin zənginləşməsinə şərait yaradır. Müəllim yeni mövzunun şərhini dəqiq və ardıcıl formada verməli, tələbə isə ona təqdim olunmuş məlumatları dinləməli və qeydlər aparmalıdır. Daha sonra tələbə keçmiş biliklərlə yeni bilikləri müqayisə etməli və nəticələr çıxarmalıdır. İzahlı-illüstrativ metodun sayəsində tələbənin reproduktiv yeni bərpəedicilə təfəkkürü inkişaf edir.

Azərbaycan dilçiliyində dil vahidlərinin üslubiyyətlə əlaqəsindən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Dil vahidlərinin üslubi növləri aşağıdakılardır: üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi onomastika, üslubi frazeologiya, üslubi morfologiya, üslubi sintaksis. Sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalı ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar fonetik üslubi imkanlar adlanır [2, 44]. Üslubi fonetika fonetik vahidlərdən üslubi məqsədlər üçün istifadə edilən təlimdir [5, 177]. Səslərin uzanması, qısalması, samit səslərin təkrarı, cingiltilmə, vurğu, ahəng qanunu, heca, sonor samitlərin işləkliyi, intonasiya kimi fonetik vasitələr nitqdə müxtəlif formalı üslubi fonetika yaradır. Fonetik-üslubi vasitələri istifadə imkanına görə iki sahə üzrə nəzərdən keçirmək olar:

1. həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr.
2. ancaq tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr [2, 45]

Birinci qrupdakı vasitələri ortaqlı fonetik-üslubi vasitələr, ikinci qrupdakı vasitələr isə xüsusi fonetik-üslubi vasitələr adlanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində istər yazıda, istərsə də tələffüzdə istifadə edilən ortaqlı fonetik-üslubi vasitələr sözlərdə bürüzə verir. Burada sözlərin məqsədəuyğun surətdə səslənməsi nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən sözlər iki qrupa ayrılır:

1. səslənməsi ilə mənası arasında üzvi surətdə əlaqə olan sözlər. Bu sözlər aşağıdakı qruplara ayrılır: sövti təqlid sözləri, sövti təsvir sözləri, nida sözləri.
2. Səslənməsi ilə mənası arasında əlaqə olmayan sözlər. Bu cür sözlər iki yerə ayrılır: ahəng qanuna tabe olan, ahəng qanuna tabe olmayan sözlər [2, 45].

Azərbaycan dilində bir çox dillərdə olduğu kimi, müəyyən səslərlə bağlı hadisələri, əşyaları, insanları və s. adlandırmaq üçün, səslərin yamsılanması yolundan istifadə edilir ki, bu cür sözlərə sövti təqlidi sözlər deyilir. Bu zaman müəllim reproduktiv metoddan istifadə edərək, nəzəri mülahizələri tələbələrə nümunələr əsasında tətbiq edir. Məsələn, qarğa, şırıltı, uğultu və s. Bunlardan bir qismi adlar ilə, digər qisim təbiət hadisələri və ya suni partlayışlarla əlaqədar eşidilən səslərin yamsılanması yolu ilə düzəlir. Bu cür sözlərə bədii üslubda da rast gələ bilərik. İ.Həsənoğlunun məşhur qəzəlinə diqqət yetirsək, şairin ağlamağı daxili hiçqırtı ilə ifadə etmək üçün “qül-qül” sövti təqlid sözündən necə məharətlə istifadə etdiyini görürük. Q.Zakir şeirində şənli bir mənəzəni təsvir etmək üçün bəzi sövti təqlid sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir:

Əgərçə xəstəsən, bir dur ayağə,
Ahəstə-ahəstə guzər qıl bağə,
Qəhqəhi-minayə, rəqsi-uşşaqə,
Cəh-cəhi-bülbuli-şeydayə bir bax!

Azərbaycan dilində sövti təqlid sözlərinə oxşar olan sözlər də vardır ki, onlara sövti təsvir sözləri deyilir. Düzdür, bu tipli sözlərin sövti təqlid sözlərindən törədiyini göstərmək üçün əsaslar yoxdur. Ancaq sövti təsvir sözlərinin fonetik tərkibi ilə uyğunluğu hiss olunur. Məsələn, top, çay, qop, cız, cır, çal və s. Sövti təsvir sözlərinin sövti təqlid sözlərindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Onlardan biri budur ki, bu tipli sözlər öz səsinə uyğun sözlərlə yanaşı işləndikdə məna ilə səslənmə arasında düyümləmə vasitəsi kimi ahəngdarlığı təmin edir. Buna Nəbatinin aşağıdakı beytini misal göstərmək olar:

Müjdə ey, ol, səni, görməyə canan gəldi,
Əluvi çal ələ, **can! can!** söylə kim can! gəldi...

Beytin ikinci misrasında əluvi çal tərkibindəki çal sözü ahəngdarlıq yaratmışdır və əl çalarkən çıxan səsin davamını əks etdirən can, can sözlərini öz məzmununa düyümləyir. Nida sözləri arzu, sevinc, qəzəb, həyəcan, qorxu və s. kimi daxili halları bildirmək üçün ifadə edilən səslənmədir. Nida sözləri də səslərin yamsılanması yolu ilə yaranır. Lakin bu səslənmələr insanın psixoloji halı ilə bağlı olaraq çıxarılan səslərin sadələşdirilmiş yamsılanmasıdır. Nida sözləri aşağıdakı formalarda olur: bir səslə səsle: a, e, ə; bir heca ilə: ah, eh, uf, ax, pəh, bey, bıy; müəyyən səsin uzadılması ilə: aaa, eee, sss; eyni və ya müxtəlif nida hecasının birləşməsi ilə: pəh-pəh, uf-uf, vay-vay, ax-vah, ox-qay.

Nida sözlərinə əsasən bədii ədəbiyyatda rast gəlinir. Məsələn:

- Etdim nə yaman əsrə təsadüf, aman **ey vay!**
- Molla qovula, yeni müəllim gələ... **vah!.. vah!**
- Pulları ala, söyləyə **ox qay!** Müəllim!
- Molla ona həsrətlə çəkə küçədə **aah!.. aah!..**

(M.Ə.Sabir)

Ə.Dəmirçizadə ahəng qanununa tabe olan sözləri iki yerə ayırır:

1. Qalın səslili sözlər: dodaqlanan qalın səslili sözlər, dodaqlanmayan qalın səslili sözlər.
2. İncə səslili sözlər: dodaqlanan səslili sözlər, dodaqlanmayan səslili sözlər.

Bunlar da hər biri açıq, qapalı, qalın olmaqla qruplara ayrılırlar. Ə.Dəmirçizadə saitləri “səsililər”, samitləri isə “səssizlər” adlandırır. Ahəng qanunu imkanlarının mahiyyətini, daha aydın anlamaq üçün bunu şeirdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ahəngdarlığın tələbinə görə sözün tərkibindəki səslər həmcinsləşir və bu zaman ahəng qanunu yaranır. Məsələn, a və i, o və i, k və ğ, g və x; ə, i, ü və ğ, x, q səslərinin bir sırada gələ bilməməsi tələffüzdə çətinliyi aradan qaldıran cəhətlərdəndir.

Səsililərin ahəngi ahəng qanunun növləri arasında davamlı və ümumiliyə görə seçilir. Səsililərin ahəngi şeirin ahəngdarlığını, musiqiliyini təmin edir. Ahəng qanunun imkanlarından danışarkən üç məqama diqqət yetirilməlidir: səsililər ahəngi, səssizlərin ahəngi, səsililərlə səssizlərin ahəngi. Azərbaycan dilində digərlərinə nisbətən saitlərin ahəngi daha davamlıdır. Saitlərin ahənginin sayəsində şeirdə musiqililik təmin olunur, ona görə ki, söz kökünə şəkilçilər qoşularkən söz kökündəki saitlə şəkilçinin saiti bir-birilə uzlaşır. Şeirdə musiqiliyi təmin edən vasitələrdən biri də samitlərin ahəngidir. Azərbaycan dilində samitlərin ahəngi qaydası qorunub saxlanmaqdadır. Söz sonuna şəkilçi qoşulduqda sözün sonu kar samitlə bitərsə, ona qoşulan şəkilçinin baş samiti də kar olur (kəskin). Söz sonu ginciltili samitlə bitərsə ona qoşulan şəkilçinin ilk hərfi də ginciltili olur (azğın, əzgin). Bu qanun daha çox k, g, q, ğ ilə başlayan şəkilçilərdə özünü göstərir. Şeiriyyət üçün əlverişli vasitələrdən biri də saitlərlə samitlərin ahəngi qanunudur. Azərbaycan dilində qaydaya görə sözlərin tərkibində qalın saitlər işləndikdə q, ğ, x samitləri gələ bilər (almaq, dolğun, qırğın). Sözlərin tərkibində incə sait işlənersə g, k, y samitləri işlənir (bilmək, göylük, süzgün, bilgi). Bu səbəbdəndir ki, qoçaqlıq əvəzinə qoçaqlıq deyilmədiyi kimi, gözəllik əvəzinə də gözəllik demək olmur. Səslərin məna çalarlığından danışarkən üç məqama diqqət yetirilməlidir: səs cərgəsi, fonetik kəkələmə, dialektizm. Dildə mövcud olan səslərin hamısı müxtəlif məna çalarlığına malikdir. Misal olaraq, u səsi gurultu, ş səsi atışmaq, s səsi isə sakitliyin səs rəngini verir. Səs cərgəsini yaratmaq üçün ifadənin, qafiyələrin tərkibində məna çalarlarına malik sözlərdən qurulması vacibdir.

Kəkələmə, pəltəklik, dilişirənlik əsasən bədii əsərlərdə öz əksini tapan fonetik üslubi vasitədir. Yazıçı tipikləşdirmə məqsədi ilə fonetik şəkildə təzahür edən hallardan istifadə edir ki, Ə.Dəmirçizadə bunu fonetik kəkələmə adlandırır. Uşaqlar üçün yazılmış bədii əsərlərdə hər hansı bir səsi hələ də tələffüz etməkdə çətinlik çəkən uşağın dilişirənliyini təsvir etmək üçün yazıçı onun danışığında ş əvəzinə s, r əvəzinə y səsini işlədir. Misal olaraq, Əli Səbrinin “Balaca və Xallı” adlı hekayəsinə diqqət yetirsək görərik ki, hekayədə Balacanın dilişirənliyini təsvir etmək üçün r əvəzinə y səsi işlədilib. Və ya S.Qədirzadənin “Qış gecəsi” romanında Mənsurəni canlı surət kimi canlandırmaq məqsədilə danışığına şırımdillik qatmışdır: “Adil, duy, anam sayı toyuğu kəsəcək, göyək qaynından yumuyta çıxay, ya yox”, “Bax, biy kəyəm dedim quytaydı, oyda yatacaqsan; yoxsa küsəyəm səndən”.

Bədii əsərlərdə tipikləşdirmə məqsədilə istifadə olunan fonetik vasitələrdən biri də fonetik dialektizmdir. Məsələn:

...atovun canı, balovın canı... (C.Cabbarlı)

Nümunələrdən görüldüyü kimi fonetik dəyişikliyə məruz qalmış sözlər, şəkilçilər, şivəyə məxsus səslər işlənmişdir. Ə.Dəmirçizadə tələffüzü asanlaşdıran və ahəngdarlaşdıran fonetik hadisələri geniş tədqiq etmiş və beş maddədə ümumiləşdirmə aparmışdır:

1. Dildə çoxhecalı sözlər az işlənersə tələffüz daha asan anlaşılır və ahəngdar olar.
2. Yanaşı işlədilən iki sözdən birincisi qeyri-sonor samitlə bitərsə, ikinci sözün ilk hərfinin qeyri-sonor başqa növ samitlə başlaması tələffüzü düyünləşdirir. Və ya yanaşı gələn iki sözdən birincisi saitlə bitir, ikincisinin ilk hərfi başqa növ saitlə bitərsə bu tələffüzün rəvanlığını pozur.
3. Misranın, ifadə və ya ibarənin başında dilyanı sonor l və dalğalı sonor r işlənersə ahəngdarlıq pozular, tələffüz nisbətən çətinləşər.
4. Tələffüzün ahəngdarlığını qoruyub-saxlayan vasitələrdən biri də dilin səs tərkibidir.
5. Digər fonetik üslubi vasitələrdən biri də samitlərin tərkibi, məxrəc baxımından növləri və onların sözdə yerləşməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində samitlərin əksəriyyətinin ginciltili olması və ahəngdar qoşalıq təşkil etməsi şeir üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi fonetik-üslubi hadisələrə vurğu, durğu, ton, intonasiya, kimi fonetik hadisələrlə yanaşı səslərin uzun, qısa, uca, alçaqla, sürətlə, aramla və ya müxtəlif tonda uşaq, qadın, kişi səslərlə səslənməsi nəzərdə tutulur. Xüsusi fonetik vasitələrlə aktyorların, radio diktorların, natiqlər, mühazirə, məruzə söyləyənlərin dilində müşahidə etmək olar. Aktyor ifadə etdiyi rolun tələbinə görə dilində bir çox çalarlardan istifadə edir. Əgər aktyor heyvan rolundadırsa heyvan səslənməsini həyata keçirir. Tədqiqatçılardan aydın olur ki, dilimizdə üslubi-fonetik vasitələr çoxluq və rəngarənglik təşkil edir. Üslubi-fonetik vasitələr tək üslubiyyətlə əlaqəli deyil, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fonetika, natiqlik, səhnə dil ilə də bağlıdır.

Nəticə. Orta məktəb dərslərində “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” başlıqlı mövzu yoxdur. Lakin orta məktəblərdə dil vahidləri və üslubla bağlı qazanılmış biliklərdən istifadə edərək inteqrasiya üsulu ilə dərsi təşkil etmək olar. Ali məktəblərdə isə izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemləli şərh, deduktiv, evristik, tədqiqatçılıq metodlarının köməyi ilə dil vahidlərinin üslubi imkanlarını tədris etmək mümkündür. Fonetik üslubiyyətin sistemli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan

dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik üslubiyyat dilçiliyin bir sıra bölmələrini əhatə etdiyindən onun öyrənilməsi, bu əlaqələri müəyyənləşdirmək, ədəbi dil qanunauyğunluqlarını, normalarının mahiyyətini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277s.
2. Əbdülləziz D. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, 270s.
3. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2016, 358s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980, 351s.
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999, 278s.
6. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010, 384s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, üslubiyyat, üslubi fonetika

Key words: Azerbaijani linguistics, stylistics, stylistic phonetics

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, стилистика, стилистическая фонетика

Fonetikanın üslubi imkanlarının tədrisi üsulları

X ü l a s ə

Məqalədə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan üslubi fonetika mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrılıqda fonetika və üslubiyyatla bağlı uğurlu tədqiqat işləri vardır. Lakin fonetika və üslubiyyatın kəsişməsində təzahür edən linqvistik hadisələrin tədqiqi haqqında bu fikri söyləmək olmaz. Məqalədə fonetikanın üslubi imkanları aydınlaşdırılmışdır. Fonetik-üslubi vasitələr istifadə imkanına görə iki sahə üzrə nəzərdən keçirilmişdir: həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr; ancaq tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr.

Methods of teaching stylistic possibilities of phonetics

Summary

The article deals with stylistic phonetics, one of the main problems of linguistics. There are successful researches on phonetics and stylistics in Azerbaijani linguistics. However, the same cannot be said of the study of linguistic phenomena at the intersection of phonetics and style. The article clarifies the stylistic possibilities of phonetics. Phonetic-stylistic means are considered in two areas according to their usability: means that can be used both in writing and in pronunciation (oral speech); means that can only be used in pronunciation (oral speech).

Методика обучения стилистическим возможностям фонетики

Резюме

В статье рассматривается стилистическая фонетика, одна из главных проблем языкознания. В азербайджанском языкознании есть успешные исследования по фонетике и стилистике. Однако этого нельзя сказать об изучении языковых явлений на стыке фонетики и стилистики. В статье уточняются стилистические возможности фонетики. Фонетико-стилистические средства рассматриваются в двух направлениях по их употребительности: средства, которые могут употребляться как на письме, так и в произношении (устной речи); означает, что может использоваться только в произношении (устной речи).

Rəyçi: dos. S.Abbasova